

CÜVEYNÎ, Atâ Melik

(عطاء ملك الجويني)

Ebû'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik
b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî
(ö. 681/1283)**İlhanlılar devrinde yetişen
devlet adamı ve tarihçi.**

623 (1226) yılında Cüveynî'nin Âzâdvâr kasabasında doğdu. Çok eski ve meşhur bir aileye mensup olduğunu söyleyen Cüveynî, şeceresini Abbâsî vezirlerinden Fazl b. Rebî'e kadar çıkarır. Bunun doğruluğu kesin olmamakla birlikte aile fertlerinden bazılarının Büyük Selçuklular ve özellikle Hârizmşahlar'la İlhanlılar (İran Moğolları) devrinde önemli resmî görevlerde bulundukları bilinmektedir. Büyük dedesi Bahâeddin Muhammed b. Ali kültürlü bir kimsede ve mühim bir idarî mevki sahibi, dedesi Şemseddin Muhammed Hârizmşahlar Devleti'nde maliye nâzırı (müstevfi-i divân) idi. Babası Bahâeddin Muhammed önce Hârizmşahlar'ın, 630 (1232-33) yılından itibaren de Moğollar'ın hizmetine girmiştir. Uzun süre İran, Horasan ve Mâzenderan'da Moğol umumi valilerinin hizmetinde bulunmuş, önce bu bölgelerin sâhib-dîvânlığına getirilmiş, 1235'te de büyük kağan Ögedey Han tarafından bütün İran'ın sâhib-dîvânlığına tayin edilmiştir. Birkaç defa İran'daki Moğol umumi valilerine vekâ-

let etmiş ve 1253'te ölmüştür. Devrinin seçkin ve münevver şahsiyetlerinden biri olan Bahâeddin Muhammed'in Arapça ve Farsça şiirler yazdığı bilinmektedir.

Kültürlü bir aile çevresinde ve çok geniş imkânlar içinde yetişen Cüveynî, çocukluk ve gençlik yıllarında mükemmel bir tahsil ve terbiye gördükten sonra on yedi on sekiz yaşlarında iken Moğollar'ın İran, Horasan, Irak ve Azerbaycan umumi valisi Argun'un özel kâtipleri arasına girdi. Argun 1243-1256 yılları arasında Moğollar'ın başşehri Karakurum'a yaptığı birçok resmî ziyarette bu çok genç ve kabiliyetli kâtibini de beraberinde götürmüştü. 1256 yılında Hülâgû İran'a gelince onun hizmetine girerek daha ilk günden itibaren itimat ve teveccühünü kazandı. Hülâgû'nun İran'daki Bâtınî fırkasını yok etmek ve İsmâîlîler'i ortadan kaldırmak için yaptığı bütün seferlere ve askerî faaliyetlere katıldı. İsmâîlîler'in müstahkem kalesi olan Alamut'un zaptında bulundu, buranın meşhur kütüphanesiyle rasathânesinin yok olmasını önledi, ancak daha sonra Bâtınî akidesiyle ilgili bütün eserleri yaktırdı.

Hülâgû'nun 1257 yılında Bağdat üzerine yürüdüğü ve bir yıl sonra da bu ilim ve irfan merkezini yerle bir ettiği zaman Cüveynî de beraberinde idi. 1259'da kendisine bütün İrâk-ı Arab ve Hûzistan eyaletlerinin idaresi verildi. Hülâgû'nun ölümüne kadar bu görevde kalan Cüveynî, onun oğlu Abaka Han zamanında da (1265-1282) bütün İrâk-ı Arab'ı müstakil denecek bir şekilde idare etti.

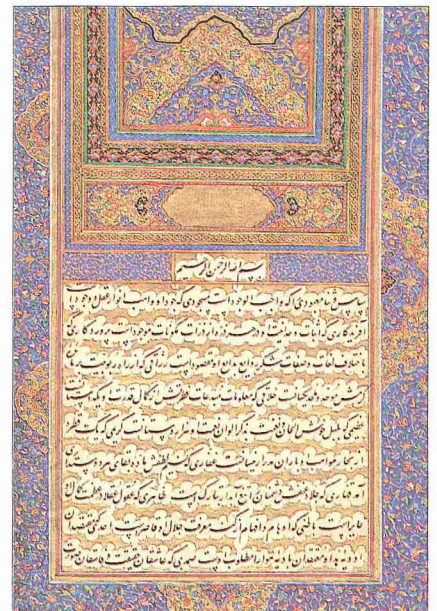
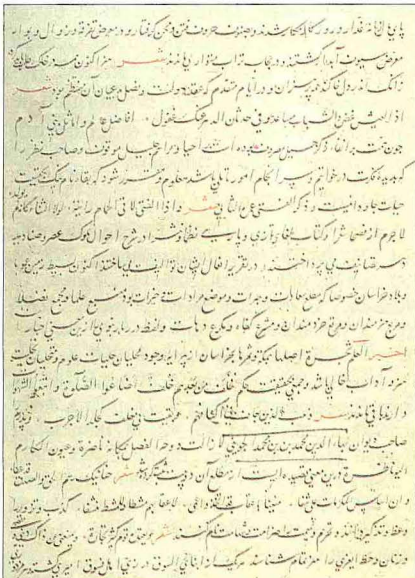
1259 yılından ölüm tarihi olan 1283'e kadar yirmi dört sene devam eden bu görevi sırasında birkaç defa rakip ve düşmanlarının iftira ve tezvirlerine mâruz kalan Cüveynî, kardeşi Şemseddin'in Abaka'nın veziri olmasından da faydalanarak bu tehlikeleri kolaylıkla atlattı. Ancak Temmuz 1281'de Bağdat'tan Tebriz'e Abaka'nın yanına geldiğinde, o sırada Abaka üzerinde büyük nüfuzu olan ve Cüveynî kardeşlere düşmanlığıyla tanınan Mecdülmülk-i Yezdî tarafından devlet malını gasbetmekle itham edilerek aleyhinde birçok isnatta bulunuldu. Neticede bütün serveti elinden alınan Cüveynî hapsedildi. Fakat bazı şehzadelerin aracılığı ile serbest bırakıldı. Bir müddet sonra da düşmanları onun Mısır Memlûkleri ile iş birliği içinde olduğunu iddia ettiler. Bu iddiayı tahkik için bir heyetle birlikte Abaka'nın huzuruna çıkmak üzere Tebriz'e hareket et-

ti. Yolda Abaka'nın öldüğünü ve yerine Ahmed Teküder'in geçtiğini öğrenince yeni hükümdarın fermanı ile Aladağ'da toplanacak büyük kurultayda hazır bulunmak üzere yola çıktı. Cülüs şenliklerinden sonra yeni hükümdar Ahmed Teküder Cüveynî ve oğluna iltifatlarla bulundu ve onu yeniden eski görevine iade ederek bütün servetini geri verdi. Böylece Cüveynî ailesinin itibarı tekrar yerine gelmiş oldu. Bu aileyi mahvetmek için çalışan Mecdülmülk ise parçalanarak öldürüldü. Eski servet, nüfuz ve itibarını elde eden Cüveynî, Horasan'dan Bağdat'a gelen Emîr Argun'un Abaka zamanından hissesine düşen borçlarını tahsil maksadıyla adamlarını yakalatması üzerine endişeye kapıldı ve hastalanarak 4 Zilhicce 681'de (5 Mart 1283) Mugan'da öldü. Naaşı Tebriz'e getirilerek Çerendâb Mezarlığı'na defnedildi.

İlhanlılar devrinin seçkin devlet adamı ve iyi bir münşî olan Cüveynî şair ve âlimleri himaye ederdi. Zekeriyâ el-Kazvinî 'Acâ'ibü'l-mahlûkât', Cemâled-din Meysem b. Ali Şerhu Nehc-i-belâğ'a'yı İbn Bîbî de el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'alâ'iyye adlı eserini ona ithaf etmiş, Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî ile Hümâm Tebrîzî de onu öven kasideler yazmışlardır.

Cüveynî Irak'ı idare ettiği yıllarda bu görevinde büyük başarı gösterdi. Köy-

Cüveynî'nin *Cihângüşâ* adlı eserinde adının geçtiği sayfa
(Nuruosmaniye Ktp., nr. 3103, vr. 2ⁿ)

lülerin üzerinden ağır vergileri kaldırdı. Sulama işlerini tanzim ederek Enbâr'dan Kûfe ve Necef'e kadar uzanan bir kanal yaptırdı. Kurduğu vakıflar ve hayır müesseseleriyle halkın sevgisini kazandı; bunlar arasında Necef'te yaptırdığı ribât* meşhurdur. Moğollar'ın tahribatı onun gayretleriyle kısa sürede giderilmiş, böylece nüfus artmış, refah seviyesi yükselmiş ve devlet gelirleri çoğalmıştır.

Cüveynî'nin, saray entrikalarının çok yoğun olduğu bir dönemde kardeşi Şemseddin ile beraber mevki ve nüfuzunu muhafaza edebilmesi çok keskin bir zekâyâ sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Cüveynî merkezi Bağdat olmak üzere bütün Irak'ta melik unvanıyla âdetâ bir hükümdar gibi hareket ediyordu. Kaynaklar onun hidiv-i a'zam, dârâ-yı âlem, zıllullah, uluğ, kutluğ ve inanç gibi unvanlar kullandığını belirtmektedir. Ahmed Teküder zamanında hükümdarlar gibi çetr* taşıma imtiyazına sahipti.

Cüveynî'nin Mansûr ve Muzafferüddin adında iki oğlu ve bir de kızı olmuştur. Mansûr 1289'da Muzafferüddin ise 1291'de idam edilmiş, kızı ise İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın İslâmiyet'i kabulünde büyük rol oynayan meşhur sûfi Sadred-din Hammûye ile 1272'de evlenmiştir.

Eserleri. 1. *Târîh-i Cihângüşâ**. Münşî ve tarihçi olarak şöhretini zamanımıza kadar devam ettiren asıl büyük eseridir. Cüveynî 650 (1252) veya 651 (1253) yılında yazmaya başladığı bu büyük tarihini 658'de (1260) tamamlamıştır. Eser 1912-1937 yılları arasında İranlı âlim Mirza Muhammed Kazvîni tarafından uzun ve mükemmel bir mukaddime, önemli hâşiyeler ve fihristler ilâvesiyle üç cilt halinde Leiden'de neşredilmiştir. Eser yalnız üslûp bakımından değil, ihtiva ettiği zengin tarihî ve içtimai bilgiler itibarıyla da Moğol tarihinin birinci derecedeki kaynaklarından biridir. Eser Boyle tarafından İngilizce'ye (bk. bibl.), Mürsel Öztürk tarafından da Türkçe'ye tercüme edilmiştir (*Tarih-i Cihângüşâ*, I-III, Ankara 1988). 2. *Tesliyetü'l-ihvân*. Haksız ithamlara mâruz kalarak iki defa hapsedilen Cüveynî, 1283'te serbest bırakıldıktan sonra yazdığı bu risâlede Abaka Han zamanında rakip ve düşmanlarının ithamları sonucu başına gelen felâketleri anlatır ve yaptığı bütün işlerde haklı olduğunu ispata çalışır. *Tesliyetü'l-ihvân*, Abbas Mâhyâr tarafından bir mukaddime ve notlarla birlikte yayımlanmıştır (Tahran 1361/1982). Cüveynî'nin

bu konuda yazdığı ikinci bir risâlesi daha vardır. Ahmed Teküder'in İlhanlı tahtına çıkışından Mecdülmülk-i Yezdî'nin katline kadar meydana gelen olayları anlattığı bu eseri ölümünden altı ay önce yazmıştır. Risâle Mirza Muhammed Kazvîni tarafından *Târîh-i Cihângüşâ*'nın baş kısmında özet olarak neşredilmiştir.

Ayrıca yazdığı resmî mektuplar ve fermanların bir bölümü, Petersburg'da Institut des langues Orientales Kütüphanesi'nde, diğer bazı müelliflerin aynı nitelikteki eserlerini içine alan bir münşeat mecmuasında (178^a-193^a) yer almaktadır (bk. Rosen, s. 158; ayrıca bk. Müeyyidüddeve Müntecibüddin Bedî Atabek el-Cüveynî, *Kitâbü 'Atabeti'l-ketebe* (nşr. M. Kazvîni — Abbas İkbâl), nâşirlerin ön-sözü, s. T-Y).

BİBLİYOGRAFYA :

Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (nşr. Mirza Muhammed Kazvîni), Leiden-London 1912-16, I-III, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, s. 1-126; a.e.: *The History of the World-Conqueror* (trc. J. A. Boyle), Manchester 1958, I, mütercimnin girişi, s. XV-XXXV; Müeyyidüddeve Müntecibüddin Bedî Atabek el-Cüveynî, *Kitâbü 'Atabeti'l-ketebe* (nşr. M. Kazvîni — Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., nâşirin önsözü, s. T-Y; V. Rosen, *Les Manuscrits persans de l'Institut des Langues Orientales*, Petersburg 1885, s. 158; Browne, *LHP*, III, 10, 12, 17, 20-24; Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 260-266; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edebe*, I, 444; Spuler, *İran Moğolları*, s. 11, 16, 18, 32, 36, 87-88, 91, 373, 380, 420; Sartori, *Introduction*, II/2, s. 1123-1124; J. Rypka, "Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods", *CHIr*, V, 622-623; a.mlf., *HIL*, s. 250, 314, 443; Reuben Levy, *An Introduction to Persian Literature*, New York-London 1969, s. 55-58; Barthold, *Türkistan*, s. 42-43; a.mlf. — J. A. Boyle, "Djuwayni", *El²* (İng.), II, 606-607; Safâ, *Edebiyyât*, III, 1209-1213; Hadî Hasan, "Ata-Malik Juvaini", *IC*, XXXIII/4 (1959), s. 280-282; M. Fuad Köprülü, "Cüveynî", *İA*, III, 249-255; *DMF*, II, 1743.

ORHAN BİLGİN

CÜVEYNÎ, İmâmü'l-Haremeyn

(İمام الحرمين الجويني)

İmâmü'l-Haremeyn

Ebü'l-Meâlî Rûknüddin Abdülmelik

b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî

et-Tâi en-Nisâbüri

(ö. 478/1085)

Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî.

18 (veya 10) Muharrem 419 (17 [veya 9] Şubat 1028) tarihinde Nîşâbur civarındaki Ezâzvâr (veya Büštenikân) köyünde doğdu. İlk olarak Nîşâbur'un ünlü müderrislerinden olan babasından ders al-

dı. "Şeyhü'l-Hicâz" diye tanınan amcası Ali b. Yûsuf'un da bir süre öğrencisi oldu. Daha öğrenciliğinin ilk yıllarında hocalarıyla ilmî konularda tartışarak dikkatleri üzerine çekti. Babası vefat edince hânüz yirmi yaşını doldurmamış ve tahsilini tamamlamamış bir genç olmasına rağmen onun yerine getirilip müderrislikle görevlendirildi. Bir taraftan da öğrenimine devam ederek bölgenin ünlü âlimlerinden dersler aldı. Ebû Abdullah el-Habbâzî'den kıraat, Ali b. Fadâl el-Mücâşî'den Arap edebiyatı, Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'den fıkıh, Ebû'l-Kâsım el-İşkâf'tan usûl-i fıkıh, Abdurrahman b. Hasan b. Aliyyek ile Ebû Nuaym el-İsfahânî ve daha başkalarından hadis ilimlerini tahsil etti. Birçok âlimle münazaralarda bulunarak Ehl-i sünnet inancını savundu ve bu mezhebin Nîşâbur çevresinde güçlenmesini sağladı. Bu durum "mihnetü'l-Eşâire" diye bilinen hadise ortaya çıkıncaya kadar sürdü. Şîr-Mu'tezil görüşleri koyu bir taassupla savunan ve Eş'arîliğin güçlenmesini hazmedemeyen devrin Büyük Selçuklu Veziri Amîdülmülk el-Kündürî, bid'atçılara minberlerden lânet okuması için Tuğrul Bey'den ferman çıkarttıktan sonra bunu Eş'ariyye âlimlerinin aleyhinde kullandı ve onların vaaz verme, ders okutma faaliyetlerini yasakladı; bir kısmının da hapsedilmesine karar verdi. Bu gelişmeler üzerine Cüveynî, aralarında Beyhakî ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi meşhur kişilerin de bulunduğu bir grup âlimle birlikte Nîşâbur'dan ayrılarak Bağdat'a gitti. Bölgenin ileri gelen âlimleriyle tanışıp ilmî sohbetlerde bulundu. Daha sonra Hicaz'a geçip (450/1058) dört yıl kadar Mekke ve Medine'de kaldı. Bu arada ders okutmaktan geri kalmayan Cüveynî'nin şöhreti bu bölgede de yayıldı. Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu sultanı olan Alparslan'ın Kündürî'yi azledip yerine Nizâmülmülk'ü getirmesi üzerine Cüveynî Nîşâbur'a döndü (455/1063) ve kendisi için yaptırılan Nizâmiye Medresesi müderrisliğine tayin edildi; ayrıca vakıfların idaresi de uhdesine verildi. Burada vefatına kadar sürdürdüğü öğretim faaliyetine gencinden yaşlısına, cahilinden âlimine kadar pek çok kişi katılarak ilminden faydalandı. Her gün 300'ü aşkın kişinin derslerine devam ettiği nakledilir. Yetiştirdiği meşhur öğrenciler arasında Gazâlî, Kiyâ el-Herrâsî, Ali b. Muhammed et-Taberî, Abdülgâfir el-Fârisî gibi isimler yer alır. İlmî otoritesini kabul ettir-